

GESCHIEDENIS

der

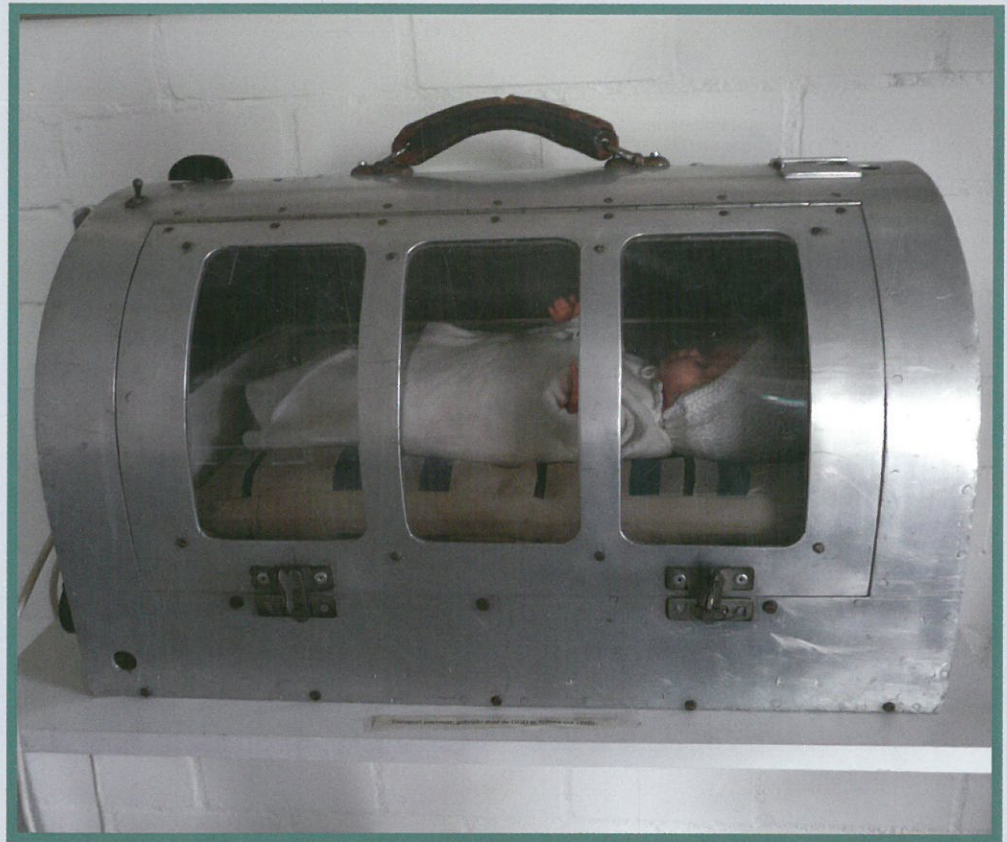
GENEESKUNDE

JAARGANG 14
2010

NR

4

AUGUSTUS
2010

- **Museum De Dorpsdokter**
- **De farmacie in de Lage Landen**
- **Ruimtelijke organisatie van een Gasthuis**
- **Pieter Craninx, hoogleraar te Leuven**

VERSCHIJNT
TWEEMAANDELIJKS

LOSSE NUMMERS

14,-

AFGIFTEKANTOOR
2100 DEURNE 1

Garant

De ruimtelijke organisatie van een gasthuis in de achttiende eeuw

Het verdwenen Sint-Juliaangasthuis aan de Hoogstraat in Brussel

De ontwikkeling van de liefdadigheidsinstellingen van de 12^e tot de 18^e eeuw in de steden van de Lage Landen is een intrigerend gegeven. De gezondheidszorg, de bedevaarten, de politiek en de socio-economische context zorgden voor een boeiende evolutie. In Brussel bevonden zich tot de Franse Revolutie vier gasthuizen: Sint-Jacob, Sint-Laurens, Sint-Cornelis en Sint-Juliaan.¹ Deze Brusselse gasthuizen werden opgericht in de 14^e eeuw en opgeheven aan het einde van de 18^e eeuw; van de gebouwen blijft niets over. De belangrijkste bronnen zijn iconografisch en archiefmateriaal. Uit een studie naar de architectuur van deze instellingen bleek er echter een gebrek aan plannenmateriaal te zijn en slechts een beperkt aantal gegevens over hun bouw en hun ruimtelijke organisatie.² Als oorzaak hiervan moet het bombardement van Brussel in 1695 vermeld worden, waardoor een groot aantal archiefbronnen vernietigd werd.³

M. Bijloos

Voor het Sint-Juliaangasthuis bleven echter wel specifieke bronnen bewaard. Behalve een zeer waardevolle plattegrond,⁴ is er ook een prachtig schilderij van Gaspar de Crayer (1584-1669) in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België in Brussel bewaard, met name *De verschijning van Christus aan de heilige Julianus Hospitator*.⁵ Het geeft een doorkijk op de ziekenzaal. Aan de hand van deze twee uitzonderlijke bronnen wordt de architecturale organisatie van het Sint-Juliaangasthuis in dit artikel bestudeerd. Het gasthuis werd gesticht in 1356 en bevond zich in de Hoogstraat op de hoek van de Sint-Gisleinstraat. In 1797-1798 moest de kapel sluiten en in 1803-1804 werden de andere gebouwen van het Sint-Juliaangasthuis verkocht en gesloopt.

De stichting van Sint-Juliaan in context

De armen- en ziekenzorg in Europa ontwikkelde zich met de groei van de steden in de vroege middeleeuwen. De eerste gasthuizen van de 11^e eeuw stonden enkel open voor pelgrims, reizigers en passanten; in de 12^e eeuw werden er ook zieken toegelaten.⁶ De burgerij lag aan de basis van de stedelijke hospitaal. Deze in de 12^e eeuw ontstane klasse wilde met dit soort instellingen de sociale spanningen tussen de verschillende bevolkingsgroepen temperen en tegelijk voldoen aan de regel van liefdadigheid volgens de christelijke leer.⁷ Er kwam een netwerk van burgerlijke liefdadigheidsinstellingen tot stand.⁸

Gedurende de 13^e eeuw ontstonden er hospitalen in elke stad en agglomeratie. Maar kort nadien werd dit type hospitaal vervangen door kleine en op bepaalde doelgroepen of functies toegespitste instellingen. Er doken dus 'gespecialiseerde' instellingen op, zoals gasthuizen die waren opgericht voor de opvang van pelgrims. Deze evolutie begint in het midden van de 13^e eeuw, maar kenmerkt vooral de 14^e eeuw en duurt voort tot in de 15^e eeuw.⁹

De functie van de gasthuizen was bepalend voor hun ligging. Ze waren doordacht verspreid over de stad Brussel (**fig. 1**), ten opzichte van de stadspoorten, de kerkelijke instellingen en vooral de watervoorziening.¹⁰ Zoals in de meeste steden lagen de Brusselse gasthuizen langs belangrijke wegen.¹¹

De stichters van liefdadigheidsinstellingen stelden dikwijls een testament op waarin allerhande gegevens over de instelling worden opgesomd. Dergelijke stichtingsakten geven informatie over de datum van de stichting, de doelgroep, de bedelingen, het perso-

neel, het aantal bedden, enz. en zijn dus bronnen van onschatbare waarde voor het onderzoek. Het gebeurt echter dat deze akte niet werd bewaard, waardoor de stichters onbekend blijven.¹²

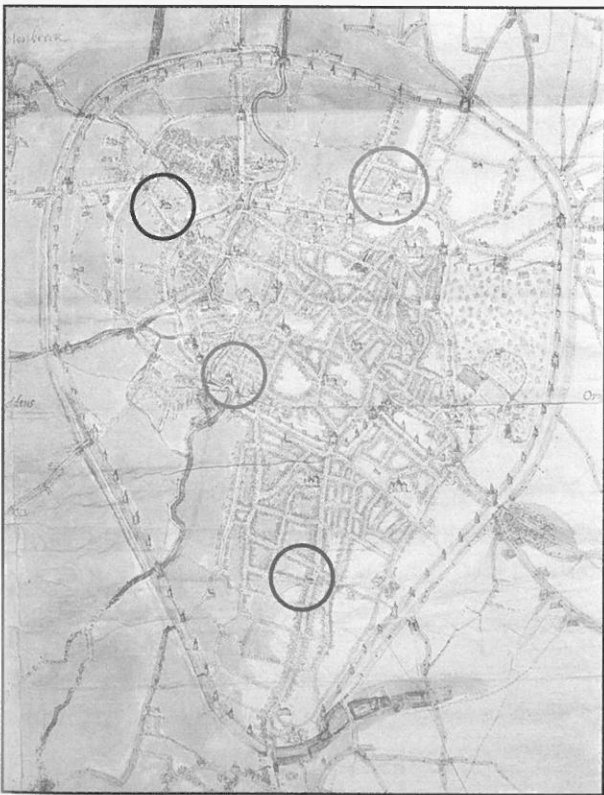
Sint-Juliaan is het enige Brusselse gasthuis waarvan de oprichters gekend zijn. In het jaar 1356 stichtten de gebroeders Jacob en Henrick Spiegelen een gasthuis voor de opvang van pelgrims en stelden de gronden van hun eigen woningen in de Hoogstraat ter beschikking. Het Sint-Juliaangasthuis kwam daardoor binnen de parochie van Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle te liggen.¹³ Het gasthuis lag op twee verschillende wijken: de kapel met de aangrenzende huizen aan de Hoogstraat in de *Sint Julianus wyck*; de tuinen en andere gebouwen van het gasthuis in de *Bleykerije wyck* achter de kapel.¹⁴

Het gasthuis zou opvang bieden voor zowel mannen als vrouwen, maar het aantal gasten wordt in het testament van de stichters niet vastgelegd. Een niet gedateerde lijst uit de 18^e eeuw toont aan dat er veertien bedden beschikbaar waren.¹⁵

Architecturale ruimten: Sint-Juliaan tijdens de 18^e eeuw

Als gevolg van het bombardement op Brussel in 1695 zijn de archieven van het Sint-Juliaangasthuis niet even goed bewaard voor alle periodes. De informatie komt vooral uit recentere bronnen van de 18^e en 19^e eeuw. Bij het bombardement werd de Hoogstraat niet getroffen.¹⁶

De twee belangrijkste iconografische bronnen voor het Sint-Juliaangasthuis worden in het Stadsarchief van Brussel bewaard. Enerzijds geeft een anonieme kaart van ca. 1750 de kerkelijke en de liefdadige instellingen van Brussel weer (**fig. 2**). Anderzijds vermeldt een plattegrond van het gasthuiscomplex uit de 18^e eeuw de functie van alle ruimten (**fig. 3**). De kaart van ca. 1750 en de plattegrond vertonen echter verschillen. De kaarten van Frickx (1711) en Lerouge (1745) vertonen gelijkheid met de anonieme kaart van ca. 1750.¹⁷ Door vergelijking met kaarten van latere datum, zoals de kaart van Lefebvre-d'Archambault (ca. 1760), kon vastgesteld worden dat de plattegrond van Sint-Juliaan dateert uit de tweede helft van de 18^e eeuw.¹⁸ Mogelijk werd het opgesteld met het oog op de verkoop van het gasthuis, maar de nauwkeurige context van dit document is niet gekend. De situatie op de plattegrond is dus na de anonieme kaart te plaatsen. Door de verschillende opstelling van het gasthuis op beide kaarten kan gesteld worden dat het gasthuiscomplex van Sint-Juliaan tijdens het begin van de tweede helft van de 18^e eeuw verbouwingen heeft ondergaan. Dit wordt echter niet bevestigd in de archiefbronnen.

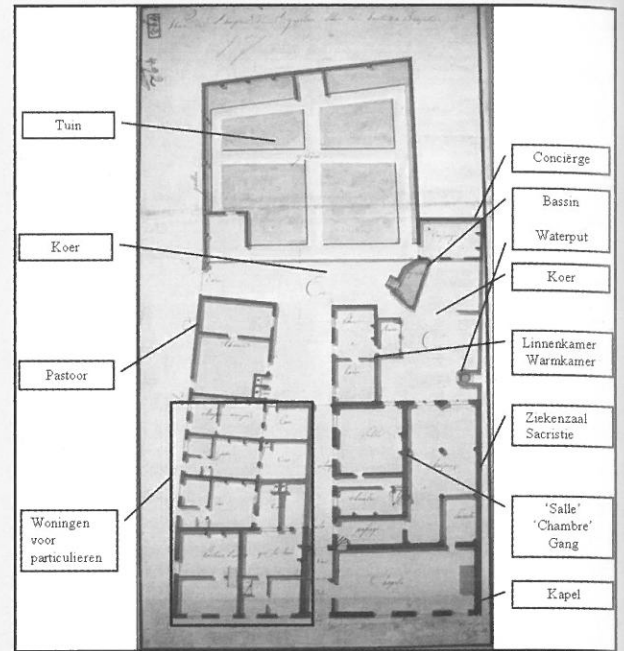

Figuur 1. Kaart van Jacob van Deventer ca. 1550 met aanduiding van Sint-Cornelis (bovenaan links), Sint-Laurens (bovenaan rechts) en Sint-Juliaan (onderaan). De plaats van het Sint-Jacobsgasthuis (middenin) werd ook aangeduid maar is niet op de kaart afgebeeld. (L. Danckaert, *Brussel. Vijfeeuwen cartografie*, Knokke 1989, 20, fig. 6).

Figuur 2. Anonieme kaart circa 1750 v.l.n.r.: Sint-Cornelis, Sint-Jacob, Sint-Juliaan en Sint-Laurens. (Anonieme met waterverf opgehoogd plan van Brussel in negen bladen, aanduiding van kerkelijke instellingen, ca.1750).

Als enige van de vier Brusselse gasthuizen beschikt het Sint-Juliaangasthuis over een belangrijke iconografische bron, namelijk het schilderij 'De verschijning van Christus aan de heilige Julianus Hospitator' van Gaspar de Crayer (**fig. 4**). De keuze voor deze patroonheilige bij de stichting van het gasthuis ligt voor de hand. Volgens de legende kreeg Julianus van een hert te horen dat hij zijn ouders zou vermoorden. Terwijl hij zijn lot wou ontlopen gebeurde het onvermijdelijke en hij vermoordde zijn ouders per vergissing. Toen Julianus niet thuis was, stond zijn vrouw hun bed af aan zijn moeder en vader die op zoek waren naar hem. Julianus kwam thuis, herkende hen niet in het donker, dacht dat zijn vrouw hem bedroog en doodde zijn ouders. Bij wijze van boetedoening stichtte hij aan een rivier een huis voor pelgrims en bracht hij mensen gratis over het water. Julianus Hospitator (de Gastvrije) werd de patroonheilige van de reizigers, herbergiers, vissers en pelgrims. Het schilderij verhaalt een fragment uit de *Legenda Aurea*.¹⁹ Tijdens een winternacht meldt een pelgrim zich aan om te overnachten in het gasthuis van Sint-Juliaan. De heilige Juliaan en zijn vrouw ontvangen hem en bieden de pelgrim het bed

Figuur 3. Plattegrond van het Sint-Juliaangasthuis uit de 18e eeuw. (SAB, *Plan de l'hospice St. Ghislain située rue Haute à Bruxelles*, plan portefeuille, nr. 492).

van de heilige aan. De pelgrim was echter een boodschapper van God. Omringd door een helder licht stijgt hij op en zegt aan de heilige Juliaan dat God hem gratie verleent.²⁰

Hippolyte Fierens-Gevaert en Arthur Laes dateren het schilderij in 1623.²¹ Hans Vlieghe kon de bron van deze auteurs niet achterhalen, maar vindt deze stelling aanvaardbaar op basis van een stijlvergelijking.²² Alexandre Henne en Alphonse Wauters vermelden dat de kapel van het gasthuis een restauratie onderging in 1623.²³ Het is dus best mogelijk dat het schilderij dateert van het jaar van de restauratie van de kapel. Dat betekent ook dat dit schilderij een inzicht zou kunnen geven op de ziekenzaal in de toestand zoals die werd weergegeven op de anonieme kaart van ca. 1750.

Tijdens de Contrareformatie, onder impuls van de aartshertogen Albrecht en Isabella, werd de gasthuis-kapel in barokstijl heringericht. Bij deze opulstering kreeg dit schilderij een prominente plaats in het koor. Het schilderij hing boven het altaar in de kapel. Dit uitzonderlijk werk van Gaspar De Crayer vertelt iets over het mecenaat van het Sint-Juliaangasthuis. Er rijzen heel wat vragen over de oorsprong: wie was de opdrachtgever? Betreft het een schenking? Waarom werd een gasthuis met een meesterwerk bedacht, en waarom dit gasthuis in het bijzonder? Volgens John Knipping ging de opdracht uit van de regenten van het Sint-Juliaangasthuis.²⁴

Deze tabel geeft een overzicht van de belangrijke data en bronnen:

Datum	1356	1623	ca. 1750	2e helft 18 ^e eeuw	ca. 1760	1796
Bouw	Stichting godshuis	Restauratie kapel		Bouwcampagne gasthuis		Sluiting gasthuis
Bron	Testament	Schilderij	Anoniem plan met kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen	Plattegrond Sint-Juliaan	Plan van Lefebred'Archambault	

De verschillende bouwonderdelen worden van naderbij bekeken vanuit de algemene kennis over de architectuur van liefdadigheidsinstellingen. Vanuit de architecturale invalshoek kunnen verschillende ruimten onderscheiden worden.

Het slaaphuis

Het schilderij 'De verschijning van Christus aan de heilige Julianus Hospitator' toont een overwelfde gang en een opening met pijlers. De slaapzaal staat haaks op deze doorgang en blijkt verder door te lopen dan de begrenzing van de opening. Daardoor lijkt de zaal eerder lang dan breed. Men weet dat het gaat om een slaapzaal omdat een alkoof is afgebeeld. In het Sint-Juliaangasthuis moet een rij bedden tegen de lange zijde van de zaal hebben gestaan. Ook op de voorgrond van het schilderij staat een alkoof met een tafeltje.

De typologie van het slaaphuis kreeg zijn basisvorm vanaf de eerste helft van de 12e eeuw. Slaaphuizen hadden tijdens de middeleeuwen een uniforme opstelling en vertoonden allen een hallenaanleg met een rechthoekig grondplan. De lange zijde werd meestal aan de straatzijde geplaatst, waardoor een ingang in de lange gevel kwam. Het slaaphuis was één gemeenschappelijke ruimte en bestond meestal uit één beuk. De zaal bestond uit een hoge ruimte met hoge en grote vensteropeningen voor voldoende verlichting. De oriëntering was afhankelijk van de plaatselijke topografie en de watervoorziening.²⁵

Het schilderij toont aan dat het slaaphuis van het Sint-Juliaangasthuis volgens deze uniforme opstelling was opgevat, maar geeft geen informatie over de plaatsing aan de straat noch over de verlichting van de ruimte. Op de grens van het voorplan en de achtergrond van het schilderij ziet men twee treden met een aanzet tot een derde tree, wat inhoudt dat er een niveauverschil

was. Als men weet dat de kapel aan de Hoogstraat lag en het woningblok naar beneden afliep, kan men stellen dat de gang die zichtbaar is op het schilderij mogelijk de gaanderij is die tegen de kapel aan was gebouwd. De weergave van deze trap doet vermoeden dat de schilder waarheidsgetrouwe elementen gebruikte voor de architecturale compositie van het schilderij. Het Sint-Juliaangasthuis bood opvang voor zowel mannen als vrouwen. Mogelijk werd met de alkoof op de voorgrond verwezen naar de tweede slaapzaal. Dit ondersteunt de hypothese dat het schilderij de gaanderij en twee vleugels weergeeft zoals voorgesteld op de anonieme kaart van ca. 1750.

Op de kaart van ca. 1750 wordt het gasthuis afgebeeld als een complex van vier vleugels rond een binnenplaats. Welke ruimte dienst deed als ziekenzaal valt niet af te leiden uit de kaart.

De plattegrond van Sint-Juliaan geeft wel een duidelijke weergave van de ziekenzaal. Een relatief grote tweebeukige ruimte wordt hier aangeduid met 'hospice'. Opvallend is dat de sacristie een deel van de ruimte in beslag neemt.

De ziekenzaal vertoont volle zuilen en halfzuilen: vier zuilen aan elke lange zijde van de ruimte en dan nog eens één in elke korte zijde. In het midden van de ruimte bevinden zich twee zuilen op regelmatige afstand van elkaar, waardoor de zaal in twee gelijke delen verdeeld werd. De zuilen wijzen aan dat de sacristie mogelijk pas later werd geplaatst door het dichtmetselen van de ruimte tussen de zuilen. De ruimte werd verlicht door twee vensteropeningen aan de nog vrijstaande korte zijde, aan de kant van de koer.

De kapel en de sacristie: geestelijk voedsel

Een kapel was essentieel voor het gasthuiswezen omdat men een eenheid tussen de zielen- en ziekenzorg

wilde bekomen. Daarom was het gebruikelijk om een kapel in de nabijheid van de ziekenzaal te plaatsen, zodat de bedlegerige patiënten de eredienst konden bijwonen. In kleinere gasthuizen was de kapel vaak niet meer dan een altaar in de ziekenzaal.²⁶ De kapel bestond uit één beuk onder een zadeldak met dakruiter. De plaats binnen het stadswefsel bepaalde de oriëntering, maar er werd steeds voorkeur gegeven aan een oost-west oriëntatie. In of vlak naast de kapel bevond zich de sacristie. Voor beide was een toelating van de lokale geestelijkheid, met name de parochie, vereist. Kaartmateriaal situeert de kapel van het Sint-Juliaan-gasthuis met de lange zijde aan de Hoogstraat. Het schilderij 'De verschijning van Christus aan de heilige Julianus Hospitator' geeft de kapel van Sint-Juliaan niet weer. Maar vermoedelijk bevindt deze zich in de ruimte die door de trap toegankelijk is. De anonieme kaart van ca. 1750 geeft de situering van het Sint-Juliaangasthuis hier foutief weer (**fig. 2**). Het gasthuiscomplex was eerder aan de Sint-Gisleinstraat gelegen. De apsis van de kapel is wel juist georiënteerd. De plattegrond laat zien dat de kapel toegankelijk was via een gang aan de kant van de Hoogstraat. Ze stond niet vrij en was, behalve de zijde aan de straatkant, volledig geïntegreerd met de andere onderdelen van het gasthuiscomplex. Voorbij het koor stonden de overige woningen van het woonblok waarvan het gasthuiscomplex deel uitmaakte. In tegenstelling tot wat de anonieme kaart weergeeft, was er dus geen apsis, maar toch blijft de oriëntering dezelfde. De plattegrond geeft informatie over de sacristie die, zoals reeds vermeld, een deel van de slaapzaal in beslag nam. De sacristie had slechts één toegang. Enkel via een doorgang aan het koor van de kapel kon ze betreden worden, en was dus niet toegankelijk vanuit de ziekenzaal. Vermoedelijk werd een gedeelte van de ziekenzaal afgestaan voor de inrichting van de sacristie. Om het contact tussen de ziekenzaal en de kapel te waarborgen bestaat de mogelijkheid dat er voordien een opening was tussen beide ruimten. Een andere hypothese is dat de deuropening vroeger een vensteropening was waardoor de zieken vanuit hun bed de eredienst konden bijwonen. Door de inbreng van de sacristie werd de relatie tussen de zieken en de eredienst verstoord. Mogelijk werd dan een altaar in de slaapzaal geplaatst voor de bedlegerigen.

De refter en de keuken: wereldlijk voedsel

Over het bereiden en het nuttigen van voedsel zijn de bronnen schaars. Vandaar dat er haast niets bekend is over de architectuur en de karakteristieken waaraan

de keuken en de refter moesten voldoen. In de geschreven bronnen werd er geen melding van gemaakt. Toch is het duidelijk dat er voedsel werd geleverd aan de gasthuizen, zeker omdat voedsel tot de weinige zorgverstrekkingen van het gasthuis behoorde. Uit inventarislijsten blijkt ook duidelijk dat men beschikte over keukengerei.

'... item drij copere ketels waer van twee deckxsels, item thien tinne ende seven houtte lepels met een vleckte vischpaen, item ses aerde ende thien houtte teijlen, item een steene cruijcke, vijff pintiens, eenen boterpot met een aerde schotel ende een aerde teijle, item een capbert, capmesch, ende een broodmesch.'²⁷

Mogelijk was er niet altijd een refter, want eten aan een tafel in de ziekenzaal was ook gebruikelijk.²⁸ Een ontbrekende refter kon mogelijk gecompenseerd worden door het leveren van bereid voedsel aan het gasthuis. Een andere mogelijkheid is dat de maaltijd in de ziekenzaal werd klaargemaakt. De keuken kon zich ook in de kelder bevinden, wat een haard vereiste. De plattegrond van het Sint-Juliaangasthuis toont nergens een ruimte die aan de keuken- en refterfuncties voldeed.

Ruimten voor het personeel

Personen die voor het dagelijkse beheer en de administratie van de kapel en het gasthuis instonden, konden beschikken over een gratis woning (of eventueel tegen betaling) binnen het gasthuiscomplex. Op de plattegrond van het Sint-Juliaangasthuis zijn het huis van de conciërge en dat van de pastoor weergegeven. Geschreven bronnen uit de 18e eeuw vermelden voor Sint-Juliaan ook een woning voor de ontvanger.²⁹ De conciërgewoning van het Sint-Juliaangasthuis situeerde zich naast de tuin en was ook enkel toegankelijk via de tuin. Ze bestond uit ten minste één verdieping, aangeduid door een trap op het plan. De woning had twee vensteropeningen met zicht op de koer. Het langs de Sint-Gisleinstraat gelegen huis van de pastoor was een grote woning bestaande uit twee vertrekken op het gelijkvloers. Het kleinere vertrek had één venster, terwijl twee toiletten aan het grotere vertrek grensden. Deze waren toegankelijk via de koer en waren waarschijnlijk bestemd voor gemeenschappelijk gebruik. Naast woningen voor het personeel verhuurden de gasthuizen gebruikelijk ook woningen aan particulieren om bijkomende inkomsten te genereren. Deze woningen stonden op het domein van het gasthuis. Op de plattegrond van het Sint-Juliaangasthuis staan naast

het huis van de pastoor vijf woningen voor particulieren. Het gaat hier om op zichzelf staande woningen met eigen koer en toilet: twee aan de Hoogstraat en drie kleinere aan de Sint-Gisleinstraat. Enkel de woning op de hoek van de Hoogstraat met de Sint-Gisleinstraat heeft geen koer. Het is niet duidelijk of deze woningen voordien als ruimten van het gasthuiscomplex werden gebruikt, maar het is wel zeker dat ze tot het eigendom van het gasthuis behoorden.

De tuin

Gasthuizen beschikten meestal over een tuin met geneeskrachtige kruiden, wat de gasthuizen toeliet om zelf te voorzien in hun medicijnen. Vanaf de 17^e eeuw hadden de grote gasthuizen een apotheek; kleine gasthuizen hadden er echter geen.³⁹ De tuin kan als een volwaardig onderdeel van het gasthuiscomplex gerekend worden, omdat hij ommuurd werd en enkel toegankelijk was via het gasthuis zelf.

De kaart van ca. 1750 geeft ook hier de duidelijkste informatie (fig. 2). De tuinen bij Sint-Cornelis, Sint-Juliaan en Sint-Laurens hebben een zelfde opbouw. De vraag is in hoeverre de tekenaar zich liet leiden door de stereotiepe weergave van een tuin in zijn tijd. Op de kaart is geen tuin voor Sint-Jacob te onderscheiden. De tekenaar was hier beperkt door het toegepaste perspectief.

De anonieme kaart van ca. 1750 toont een grotere tuin dan op de plattegrond van Sint-Juliaan. De organisatie van de perkjes is regelmatig op de plattegrond. De tuin werd onderverdeeld in vier perken gescheiden door doorgangen. Die paden vormden een kruis en liepen ook nog rondom de tuin. De tuin was ommuurd en vormt net geen perfecte vierhoek. Er staan nog twee niet nader te identificeren structuren in de tuin. Het is aan te nemen dat de tuin dienst deed als kruidentuin, maar hij zou evengoed een moestuin of boomgaard kunnen geweest zijn.

Andere bijgebouwen en diensten

Grote hospitalen konden over meerdere diensten en bijgebouwen beschikken, zoals een brouwerij, een bakkerij, een slachthuis, opslagruimten enz. De geschreven bronnen met betrekking tot de vier Brusselse gasthuizen vermelden geen diensten die wijzen op zelfvoorziening. Kleine structuren zoals een linnenkamer, een bassin en een waterput treft men aan op de plattegrond van het Sint-Juliaangasthuis. Het Sint-Jacobsgasthuis had een aparte 'warmkamer'.³⁹

Het Sint-Juliaangasthuis beschikte verder over nog twee structuren. Ze krijgen de vermelding 'salle' en

Figuur 4. Het schilderij *De verschijning van Christus aan de heilige Julianus Hospitator* van Gaspar de Crayer (1623) met een doorkijk naar de gemeenschappelijke zaal van het Sint-Juliaangasthuis. (H. Vlieghe, *Gaspar de Crayer, sa vie et ses oeuvres*, dl. II, Bruxelles 1972, fig. 14).

'chambre' op de plattegrond. Ze waren beiden naast de ziekenzaal gelegen. De 'salle' was toegankelijk vanuit de passage die van de Hoogstraat naar de koer leidde. De ruimten waren gescheiden door een gang. Deze gang had ook een toegang aan de passage tot de koer. Er was dus voor beide volumes een toegang. Men moest de gang door om de aangrenzende ruimte te betreden. Het is mogelijk dat de beide ruimten niet tot eenzelfde woning of gebouw behoorden. Zowel de 'salle' als de 'chambre' hadden vensters. Beide ruimten hadden een schouw. In de 'chambre' stond een spiltrap. De linnenkamer grensde aan de 'salle'. Het onderzoek van dr. Veerle De Laet naar de Brusselse wooncultuur vanaf de late 16^e eeuw tot de 18^e eeuw heeft uitgewezen dat vertrekken met de benamingen 'salle' of 'salet' en 'chambre' als ontvangst- en pronkruimten fungeerden. Vanaf de late 16e eeuw komen 'saletten' bij boedelinventarissen van burgerwoningen

regelmatig voor, de benaming 'chambres' komt pas voor vanaf het begin van de 18^e eeuw in een aanvaardbaar adellijk milieu. De oorsprong van dit soort ruimten is verschillend, maar de functie is vrij gelijkaardig. Dat het bij het Sint-Juliaangasthuis om ontvangst- en pronkruimten zou kunnen gaan is niet uit te sluiten. Via de toegang aan de Hoogstraat konden de ruimten eenvoudig bereikt worden. De ligging en de toegankelijkheid van deze vertrekken maakt het waarschijnlijk dat vooraanstaande personen hier ontvangen werden. Het salet was de ideale plaats om belangrijke gasten te ontvangen door indruk te maken met de pracht en praal waarmee de ruimte was ingericht. De aanwezigheid van de haarden, zowel in de 'salle' als in de 'chambre', duidt aan dat deze ruimten van groot belang waren. Een haard fungeerde als indicator van het vermogen van de eigenaar. In de 'salle' werd dikwijls een uitgebreide maaltijd aangeboden. De maaltijd fungeert hier om de status te benadrukken. De maaltijd werd mogelijk bereid in de 'chambre' of in de kelder er onder, toegankelijk via de spiltrap.³²

Het kerkhof

Gasthuizen waren verantwoordelijk voor het begraven van de doden, maar dat kon niet zonder de toestemming van de parochie. Aan de begrafenisrechten waren financiële lasten verbonden, waardoor niet ieder gasthuis een kerkhof kon inrichten.

Wanneer een gasthuis over een kerkhof beschikte, was het meestal naast de kapel gelegen.³³ Elisabeth van Molenbeke, stichtster van de Sint-Laurenskapel, had samen met de kapel een kerkhof opgericht, vermoedelijk naast de kapel.³⁴ Het kerkhof is echter op geen enkele kaart weergegeven. Het Sint-Cornelisgasthuis zou het begrafenisrecht verworven hebben, maar het is niet duidelijk waar dit kerkhof gelegen was.³⁵

De stichtingsakte van het Sint-Juliaangasthuis uit 1356 van de gebroeders Spiegelen vermeldt geen kerkhof. Wanneer gasthuizen geen eigen kerkhof hadden, werden de overledenen naar het kerkhof van de parochie gebracht waar de instelling gevestigd was, in dit geval de Kapellekerk.

Besluit

De combinatie en vergelijking van geschreven en iconografische bronnen werpen meer daglicht op deze kleine liefdadigheidsinstellingen in het Brusselse. De plattegrond van het Sint-Juliaangasthuis maakt het mogelijk om de verschillende structuren te onderscheiden. Een aantal elementen, zoals de tuin en de kapel, kunnen vergeleken worden met de overige drie gasthuizen tij-

dens de 18^e eeuw. Er gold een zekere uniformiteit in de opstelling van de gasthuiscomplexen. Een bepalende factor van de inplanting was de plaatselijke topografie en vooral ook de watervoorziening.

Een plattegrond geeft echter geen volledig beeld van de gebouwen weer en biedt enkel informatie over de plaatsing van de structuren. Van groot belang hierbij is dat de functie van de gebouwen op het plan werden genoteerd. De opstand en het uitzicht van het Sint-Juliaangasthuis blijft weliswaar onbekend.

Toch is het dankzij het schilderij uit de 17^e eeuw, de anonieme kaart en de plattegrond uit de 18^e eeuw mogelijk om de ruimtelijke organisatie van het Sint-Juliaangasthuis te analyseren.

Omdat het gasthuis rond 1750-1760 een nieuwbouw onderging, kan men aannemen dat het de gedaante kreeg van de heersende en door de Verlichting beïnvloedde architectuuropvattingen. Men moet er wel vanuit gaan dat het om een kleine instelling ging, waardoor de architectuur waarschijnlijk bescheiden bleef.

Het schilderij van Gaspar de Crayer maakt het mogelijk om een zeker idee te krijgen van het interieur van het Sint-Juliaangasthuis. Dit is tot op een zekere hoogte door te trekken naar de gasthuizen Sint-Jacob, Sint-Laurens en Sint-Cornelis.

Noten en literatuur

1. – Een selectie van de basisliteratuur over (Brusselse) gasthuizen: Demeter S. Guillardian D. *Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles (XIIe-XVIIe siècles)*, Cercle d'Histoire de Bruxelles 20 (2003) 82, 9-14; Bonenfant P. *Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du XVIIIe siècle*, Annales van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis 3 (1965); Buyle M. Dehaeck S. (eds.), *Architectuur van de Belgische hospitaalen* (Monumenten en Landschappen Cahier; 10), Brussel 2004; Dickstein-Bernard C. *Le sens de l'hospitalité à Bruxelles au Moyen Âge*, Hospitalen van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden. Akten 14-16 maart 2002 = *Hôpitaux du Moyen Âge et des Temps Modernes*. Actes 14-16 mars 2002, Bruxelles-Brussel, Gent, Namen 2007 (Archaeologia Mediaevalis), 69-80; Maréchal G. *Ontstaan en vroege ontwikkeling van stedelijke hospitalen*, Archaeologia Mediaevalis (2002) 8-9.
2. – Bijloos M. *Brusselse gasthuizen na de opheffing: de verkaveling van Sint-Cornelis, Sint-Jacob, Sint-Juliaan en Sint-Laurens in de vroege 19e eeuw* (Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Kunstwetenschappen & Archeologie) 2007. Graag wil ik mijn promotor Prof. dr. Thomas Coomans bedanken voor de ondersteuning bij mijn thesisverhandeling en de totstandkoming van dit artikel, alsook dr. Ria de Boodt voor het nalezen van de tekst.
3. – *Documents parlementaires et discussions concernant le projet de loi sur les établissements de bienfaisance*, Brussel 1857, 494.
4. – Stadsarchief Brussel (SAB), *Plan de l'hospice St Ghislain située rue Haute à Bruxelles*, plan portefeuille, nr. 492, niet gedateerd.
5. – De Crayer G. 'De verschijning van Christus aan de heilige Julianus Hospitator', Brussel, Koninklijke Musea voor Schone

Kunsten van België, 1623, olie op paneel, 287 x 200 cm, inv. nr. 59, cat. nr. 133.

6. – Maréchal G., *Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden*, Algemene Geschiedenis der Nederlanden 2 (1982) 268; Van de Vijver D. *Architectuur die heelt. Paviljoenziekenhuisbouw in het 19e eeuwse België*, in Buyle M. Dehaeck S. op. cit. 54-65. Gasthuizen of hospitalen worden daarom wel eens verward met 'ziekenhuizen'. Vanaf de 19e eeuw verschoof de aandacht van zielenzorg naar ziekenzorg.

7. – Maréchal G. 'Armen- en ziekenzorg', op. cit. 268; Eadem, 'Ontstaan en vroege ontwikkeling', op. cit. 8; De Ridder P. De archieven van de hospitalen, godshuizen en liefdadigheidsinstellingen en het taalgebruik te Brussel (voor 1794), Eigen Schoon en de Brabander 83 (2000) 1-3, 1-2.

8. – Maréchal G. *Hospitalen tijdens de Middeleeuwen*, in Buyle M. Dehaeck S. op. cit. 27.

9. – Maréchal G. *Ontstaan en vroege ontwikkeling*, op. cit. 8; Eadem, *Naissance et premiers développements des hôpitaux urbains*, in *Hospitalen van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden*, 92; P. Bonenfant, *Hôpitaux et bienfaisance publique*, op. cit. 35.

10. – De Paermentier E. *De relatie vrouw-ruimte in religieuze en caritatieve instellingen te Gent in de 14e en 15e eeuw*, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Universiteit Gent, 1996-1997: (zie www.ethesis.net/caritatieve/car_inst_inhoud.htm), eerste dl.: 'Het klooster- en hospitaalwezen', hoofdstuk V: Geografische spreiding binnen de Gentse stedelijke ruimte, 1-5.

11. – Billen C. Duvosquel JM. *Brussel* (Steden in Europa; 1), Antwerpen 2000, 152.

12. – Het Sint-Cornelisgasthuis werd rond 1350 opgericht door stichters die tot nog toe niet werden vermeld in de bronnen. Henne en Wauters maken vermelding van een glasraam, afkomstig van de Sint-Corneliskapel, met een wapenschild van de Sersanders en van Heetvelde. Het gaat heel waarschijnlijk om de stichters; Henne A. Wauters A. *Histoire de la ville de Bruxelles*, Brussel (1845) 1968, dl. IV, 128; Walteniers G. *Épitaphier du vieux Bruxelles. Inventaire général des transcriptions funéraires des églises, convents, chapelles, hôpitaux... depuis le 16e jusqu'à la fin du 18e siècle*, Bruxelles 1997, referentie 5697 f° 118.

13. – Openbaar Centrum Maatschappelijk Welzijn Archief Brussel (OCMWAB), dl. °1, H 1357.

14. – SAB, wijkboeken, nr. 2776-2814.

15. – SAB, Oud archief, lias 409.

16. – Het Sint-Jacobsghasthuis is het enige van de vier Brusselse gasthuizen dat vernietigd werd in 1695.

17. – Danckaert L. *Brussel. Vijf eeuwen cartografie*, Knokke 1989, 64-65, fig. 39; Frickx E-H. *plan van Brussel*, 1711; Eadem, *Brussel*, 68-69, fig. 42; Lerouge GL, *plan van Brussel*, 1745.

18. – SAB, plan van Lefebvre-d'Archambault, ca. 1760.

19. – Maggioni GP (ed.). *Iacopo da Varazze. Legenda aurea. Edizione critica*, Firenze 1998.

20. – Knipping JB. *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands: Heaven on Earth*, Nieuwkoop 1974, vol. II, 335-336, pl. 323; Goosen L. *Van Afra tot de Zevenlapers. Heiligen in religie en kunsten*,

Nijmegen 1992, 217-219; Claes J. Claes A. Vincke K. *Sanctus. Meer dan 500 heiligen herkennen*, Leuven 2002, 238.

21. – Fierens-Gevaert H. Laes A. *Catalogue de la peinture ancienne*, Musée Royal des Beaux-Arts de Belgique Bruxelles, Brussel 1922, 84.

22. – Vlieghe H. *Gaspar de Crayer, sa vie et ses œuvres*, dl. I, Brussel 1972, 94.

23. – Henne A. Wauters A. op. cit. dl. III, 58.

24. – Knipping JB. op. cit. 336.

25. – Coomans T. *De middeleeuwse kloosterinfirmierie: synthese van spirituele, medische en praktische beschouwingen*, in Buyle M. Dehaeck S. op. cit. 38-39; Leistikow D. *Dix siècles d'architecture hospitalière en Europe. Une histoire de l'architecture hospitalière*, Ingelheim am Rhein 1967, 27-28.

26. – Maréchal G. *Hospitalen tijdens de Middeleeuwen*, in Buyle M. Dehaeck S. op. cit. 29.

27. – SAB, Oud archief, inventarislijst betreffende het Sint-Juliaan-gasthuis, lias 409, niet gedateerd.

28. – In de ziekenzaal van Notre-Dame à la Rose in Lessen stond een eettafel voor de gasten opgesteld in de zaal, waardoor men kan concluderen dat dit gebruik werd toegepast.

29. – SAB, Oud archief, dl. nr. 1365.

30. – Maréchal G. *Hospitalen tijdens de Middeleeuwen*, in Buyle M. Dehaeck S. op. cit. 31.

31. – Rijksarchief Brussel in Anderlecht (RA), Bouw en verbouwingen van Onze-Lieve-Vrouw van den Bijstandskerk, 24.261.

32. – De Laet V. *Brussel binnenskamers. Kunst- en luxebezit in het spanningsveld tussen hof en stad, 1600-1735*, (Onuitgegeven proefschrift, Universiteit Antwerpen, Vakgroep Geschiedenis) 2009, 138-165; Mijn dank gaat uit naar dr. Veerle De Laet voor het ter beschikking stellen van de informatie betreffende de Brusselse wooncultuur.

33. – Maréchal G. *Hospitalen tijdens de Middeleeuwen*, in Buyle M. Dehaeck S. op. cit. 28-30; Coomans T. *De middeleeuwse kloosterinfirmierie*, in Buyle M. Dehaeck S. op. cit. 37.

34. – Wauters A. *De Brusselse gilden. Oorsprong, organisatie en reglementen* (Gildedokumenten: De Vuurslag; 2), Antwerpen 1841 (vertaling en toelichtingen door M. De Schrijver), 11; Henne A. Wauters A. op. cit. dl. IV, 188.

35. – OCMWAB, dl. °1, H 1404.

Marjolijn Bijloos

Licentiate Kunstwetenschappen & Archeologie VU Brussel, Master in Monumenten- en Landschapszorg, Hogeschool Artesis Antwerpen, contractueel ambtenaar Algemeen Rijksarchief Brussel Antwerpen
marjolijnbijloos@hotmail.com

Editoriaal Een nieuwe doorstart voor een interdisciplinaire beoefening van de geneeskundegeschiedenis	193
<i>V. Van Roy</i>	
Museum De Dorpsdokter	198
<i>C. van Tilburg</i>	
De farmacie in de Lage Landen tijdens de Renaissance	206
<i>G. De Munck</i>	
Het praktisch geneeskundig onderwijs van J.N.G. Oosterdijk en N. Paradijs aan de Universiteit Leiden	212
<i>H.L. Houtzager</i>	
De ruimtelijke organisatie van een gasthuis in de 18 ^e eeuw. Het verdwenen St.-Juliaan- gasthuis in Brussel	218
<i>M. Bijloos</i>	
P. Craninx (1805-1890), befaamd hoogleraar te Leuven	226
<i>J.M. Debois, O. Steeno & F. Lacquet</i>	
'De Medicina' in de Renaissance. Onbruikbaar of nog steeds relevant?	235
<i>M. Cobussen</i>	
Wat maakt ons beter?	244
<i>M. Huijberts</i>	
Boekbesprekingen	250
Mededelingen	254